

**ЄВГЕН ПАЩЕНКО**

*Філософський факультет Загребського університету*

**Загреб**

## **Історичний контекст розвитку хорватської україністики в ХХ ст.**

### *Вступні зауваження*

Одним з важливих завдань сучасної науки є відтворення історії зарубіжної україністики. За межами України упродовж кількох століть створювалося, розвивалося українознавство, яке відіграло значну роль у різних галузях суспільних наук, особливо в історії, філології тощо. На певних етапах історичного розвитку, особливо за часи політичних режимів антиукраїнського спрямування, саме закордонна україністика функціонувала як важливий науковий процес, підтверджуваний помітними досягненнями. На жаль, безпосередньо в Україні ще й досі відсутня повна картина головних осередків, постатей вчених, що працювали за межами України, але пов'язані з Україною як предметом наукових інтересів. Необхідно створити комплексну, інтердисциплінарну історію зарубіжного українознавства з фундаментальною бібліографією, створенням бібліотеки найважливіших праць у різних галузях науки. Перший етап мусив би відтворити національні історії україністики в країнах, де ця наука була особливо виражена.

Хорватська славістика у своїй історії була позначена актуалізацією теми слов'янства ще з доби Відродження, коли гуманісти Далмації часто наголошували на причетності до великого слов'янського світу, що особливо виражено в історіографії Дубровника доби бароко.<sup>1</sup> Однією з причин глорифікації слов'янства, що іменуємо славізмом – ренесансним, бароковим, була актуальність праслов'янської антитези *ми-вони*, особливо вираженої на слов'яно-неслов'янському пограниччі. Даламатинсько-дубровницькі автори створювали міф про велику слов'янську єдність, адресуючи його зовнішнім носіям загрози власній незалежності. Своєрідною кульмінацією подібних уявлень була діяльність Юрая Крижанича, одного з найбільших представників барокового славізму. Прагнучи осмислити східнослов'янський простір, він серед перших у хорватській історії першої половини XVII ст. ставив питання про Україну, іменуючи її *Rebus Ruthenicis*. Перебуваючи під впливом українських греко-католиків у Римі, особливо Мефодія Терлецького, Крижанич намагався осмислити мову, літературу, історію України,

дав цікаві свідчення про неї, перебуваючи в Україні та у сибірському засланні. На підставі його зацікавленості українською проблематикою можемо іменувати Крижанича одним з засновників хорватської україністики.<sup>2</sup> В наступному, XVIII ст., спостерігається помітний спад українсько—хорватських взаємо пізнань, що пояснюється і схожими історичними обставинами поступної втрати різних форм незалежності, зокрема – ліквідації гетьманщини, втрати самостійності Дубровником та ін. Проте, упродовж наступного століття спостерігається зростання процесів українсько—хорватського зближення, коли поступово українська тема стає константною в хорватському середовищі. Важливим був процес національної ідентифікації, осмислення України шляхом звільнення від слов'янофільської міфології, що характеризує усе XIX століття.<sup>3</sup> Новий етап становить історичний аспект XX ст., сповнений драматичними подіями, особливо в його першій половині. Помітну роль в афірмації України серед хорватів мала українська діаспора, що опинялася на хорватських землях внаслідок кількох міграційних хвиль.

#### *Українсько—русинські переселення*

Питанням переселення на югослов'янські землі з Західної України українців-русинів<sup>4</sup> присвячується чимало уваги.<sup>5</sup> Не входячи в історію питання, відзначимо головні особливості того процесу. Українсько—русинська діаспора на югослов'янських землях вважається серед найдавніших еміграцій з українських земель.<sup>6</sup> Перша міграційна хвиля здійснювалася у XVIII ст. з українського Закарпаття, населення якого зберігало традиційне давнє ім'я України – русин. Переселенці мали всі характеристики належності до української матриці – церковнослов'янський церковний обряд, що пізніше став греко-католицьким, кириличне письмо, мову з діалектними особливостями, які з часом прийняли певні впливи, залежні від іншомовного оточення – в Україні, Румунії, Словаччині, Угорщині, Воєводині як частини Сербії та Хорватії. З огляду на історичну долю України, що на той час була розділена між імперіями і не могла відігравати консолідуючу роль серед українського етносу, ті переселенці з українських історичних земель були наражені на різні форми відчуження і асиміляції. Політичний фактор одним з головних у визначенні статусу західноукраїнських русинів, переселених на югослов'янські території, зокрема і з метою деконсолідації тамтешнього населення. У стратегії віденського двору українські греко-католики мусили б відігравати буферну роль у відносинах між православними і католицькими слов'янами. Така їхня функція вже у самому старті повинна була викликати

незадоволення місцевого населення, що стикало українських переселенців з проблемами міжетнічних, міжрелігійних відносин. Релігійний фактор, підпорядкованість римо-католицькій церкві не могли викликати толеранції з боку православних сербів, які традиційно перебували у напружених відносинах з католицькими хорватами. Оскільки перші хвилі мігрантів стосувалися території хорватсько-сербського пограниччя (Славонія, Срієм, Бачка), вони неминуче потрапляли у зону конфліктних відносин.

Нова хвиля міграції, організованої Віднем з кінця XIX – поч. XX ст., відбувалася з Галичини, що зміцнювало український контингент на югослов'янських землях, але не зменшувало проблему міжетнічних відносин. Ці мігранти також прибували під традиційним іменем русинів, але, з огляду на регіональну належність, іменувалися тубільним населенням як *галиціяни*. На різницю від попередніх переселенців, вони розмовляли українською мовою, мали розвинену національну свідомість, намагалися підтримувати тісніші зв'язки з історичною Батьківщиною, перш за все через церкву. Вони зберігають своє ім'я русинів, але й все більше орієнтуються на назву українці. За деякими спостереженням югославських українців, до зміни назви русини на українці дійшло адекватно до аналогічних змін у Галичині. Серед перших назву *українці* почали вживати представники організованого у Сараєво товариства *Український кружок*, до якого входили українські службовці.<sup>7</sup> Поштовх для того дав і початок першої світової війни, коли відбувалися різні зміни у назвах (Петербург-Петроград) як відображення відповідного ставлення до протилежного фронту. Мігранти з Галичини розселялися в головному по Боснії, де вже мешкали серби, хорвати і боснійці мусульманської віри. Прибуття греко-католиків потенційно вело до загострення міжетнічних, міжконфесійних відносин. Українські переселенці намагалися триматися громадою, були організовані церквою як головним представником їхньої національної ідентичності. Відносини з «турками», як українці називали слов'ян мусульманської віри, були досить стриманими. З огляду на підпорядкованість греко-католицької церкви хорватській католицькій церкві, потенційно негативним було ставлення з боку сербського середовища, де українці не сприймалися так, як росіяни. Останнє створювало значну проблему в статусі боснійських українців.<sup>8</sup>

#### Російсько-сербський фактор

Як відзначалося, українські переселенці не сприймалися толерантно з боку боснійських сербів, що навіть офіційно, через тодішні урядові установи, вимагали

витиснення прибулих «галиціянців». Проблема українсько-сербських відносин стане константною упродовж усього ХХ ст., аж до війни у Боснії у процесі розпаду СФРЮ. Українські мігранти сприймалися як ті, що населені «всупереч народній волі» (сербів), тож сербські представники в боснійсько-герцеговинському парламенті ставили питання про їхнє відселення. Свою роль відіграло й те, що українська Галичина була в ході війни на австрійському боці, а офіційний Белград – на російському. Белградські урядові кола традиційно орієнтувалися на російські ідеологеми, в яких українці мали негативне забарвлення.

Орієнтація на російській царизм, прагнення ідентифікуватися з Росією в представленні Сербії на Балканах як своєрідного православного аналогу Росії вело до політики з трагічними наслідками. Росія з її імперською свідомістю, ментальністю, культурною традицією становила зовсім інше явище, ніж балканська традиція. Два головних фактори ідентифікації з Росією – слов'янство і православ'я за своїм змістом, практикою відрізнялися від міфологічних уявлень, присутніх у сербському середовищі. Глибоко міфологічне коріння мало бачення Росії як захисника православних слов'ян на Балканах. Фактори слов'янства і православ'я використовувалися російським царизмом лише як засоби у намаганнях зміцнити свою політичну присутність на Балканах. Саме український фактор знецінює міфи щодо «праведності» російського православ'я і слов'янство. Українська церква була першою на східнослов'янському просторі представницею християнства східної церкви. Український славізм, виявляючи себе вже в добу бароко, і особливо в ХІХ ст. деклараціями Кирило-Мефодієвого братства, також підносив ідеї слов'янства, але на засадах рівноправ'я, за що зазнав репресій з боку російського царизму. Проте саме українське православ'я і слов'янство були серед найбільш експлуатованих російським царизмом категорій у здійсненні асиміляторської політики щодо сусіднього слов'янського народу – українського, але й білоруського.

Звичайно, сербська влада користувалася міфом про Росію як союзника з метою зміцнення свого домінуючого статусу і в тривалому процесі протистояння з іншими – хорватами, зокрема. В такому контексті українське питання сприймалося сербськими владними колами як негативне щодо слов'яно-православної єдності. Подібні переконання були помилковими вже й тому, що саме український фактор відіграв визначну роль у критичному періоді сербської історії з кінця ХVІІ, упродовж ХVІІІ і до перших десятиріч

XIX ст., коли українська культура здійснювала потужний вплив на відродження сербської культури. Цей вплив, відомий під назвою як руськослов'янський, здійснювався з Києва, у зв'язках з яким виникали барокові явища у сербській культурі. Проте, саме внаслідок міфологізованого уявлення про Росію як цілісного явища, цей процес традиційно іменувався у сербському середовищі як «руські» в розумінні російський вплив. Таке твердження було помилковим, що підтверджує аналіз усіх виявів сербської культури XVIII ст., які не мають нічого спільного з культурою Ст.-Птербурга, становлячи типологічно, контактено, стилістично підтверджений результат зв'язків з українським бароко.<sup>9</sup>

Проте, на початку минулого століття, подібних уявлень про Україну не могло бути, а глорифікація Росії як захисника православ'я була ідейною домінантою. Російська політика на Балканах була, в головному, просербською – в першу чергу з метою використання Сербії як потенційного союзника у намаганнях витіснення австрійського суперника в Боснії. Тому аргументи слов'янства, православ'я активно використовувалися у мотивації втручання у балканські події після теракту в Сараєво, що вів до майбутнього краху царистської Росії.<sup>10</sup>

В зазначеному контексті українці з Галичани, опинилися у Боснії, де сербська частина стверджувала свої права, в досить негативному оточенні. Негативну перцепцію українців з боку сербів посилювало те, що вони були з південно-східного регіону, релігійно позначені католицизмом у назві греко-католицької церкви, ставлення до якої з боку російської церкви було скрізь негативним. Крім російських стереотипів, якими переймалася сербська ідеологія, не менш значною була проблема сербсько-хорватських відносин, які загострювалися саме в період українських переселень на Балкани.

#### *Хорватській фактор*

Території Воєводини, Боснії, на яких розселялися українсько—русинські мігранти, становили зону хорватсько-сербського пограниччя, входили до складу різних адміністративних формацій, відзначалися поліетнічністю населення, різноманітністю конфесій. У зв'язку з частими змінами підпорядкування, право на ці землі оспорювалося з боку Белграда і Загреба. Останні опинилися на різних фронтах в роки першої світової війни, коли частина українців південно-східної території перебувала разом з хорватами на спільному фронті. В роки війни посилюється інтерес хорватської громадськості до Галичини, що підносить статус українських переселенців як союзників, але й визначав їх

як ворожий контингент в очах сербської сторони. Подібні настрої посилюються і з розпадом обох імперій, проголошенням незалежності на українських землях. Уряд УНР, прагнучи налагодити відносини з балканськими країнами, був примушений визнати досить недружнє ставлення з боку офіційного Белграда і зовсім протилежне – дружнє в Хорватії.<sup>11</sup> Після війни і більшовицького перевороту у Петрограді на югослов'янських землях опинилися й українські емігранти, що разом з українською діаспорою сприяли налагодженню тісніших відносин з Україною. Так, у 1921 р. ініціативна група українців у Хорватії звернулася до Міністерства закордонних справ УНР з проханням відкрити Генеральне консульство у Загребі. Лист від української громади з ініціативою налагодження зв'язків між Загребом і Києвом засвідчував гостру потребу в заснуванні відповідних місій у Хорватії для розвитку українсько—хорватських відносин. У листі зазначалося, що «справа встановлення Генерального Консуляту Української Народної Республіки в місті Загребі не зустрічає жадних перешкод з боку автономного уряду Хорваччини», сама процедура заснування не стосується центрального уряду в Белграді. Наголошувалося на необхідності «організувати українське пресове бюро в місті Загребі задля доброго інформування місцевих урядових кіл і громадянства, побиваючи шкідливі українству російсько-врангелівські впливи, та послати сюди місію по справам військовополонених для збирання та організування численних біженців, що залишилися тут ще з Австрійських часів, та козаків – українців бувшої врангелівської армії, розташованих переважно в Хорваччині». Лист датовано 17.01.1921 р. і підписано: «За ініціативну групу української колонії Голова К. Люшенко, секретар – М. Петрів».<sup>12</sup>

У Києві не залишилася байдужими до цих пропозицій і в червні 1921 р. міністр закордонних справ УНР Андрій Ніковський надіслав у Белград міністру закордонних справ Королівства сербів, хорватів і словенців *Лист... з проханням відкрити Генеральне консульство України в Загребі*. В листі дипломатично відзначено схожість інтересів обох сторін, в першу чергу - боротьбу з російськими більшовиками, доброзичливість і щирі симпатії Українського громадянства до народу Сербського і вказано на важке становище українського народу за умов захисту своїх національних інтересів. Тому український Уряд «з почуттям щирої подяки й приязні довідався, що до 30.000 українських біженців найшли для себе захист і гостинність на території Славного Королівства Сербів, Хорватів і Словінців». Усвідомлюючи, що уряд згаданого Королівства має чимало власних проблем,

а російське представництво також не в силах опікуватися українським контингентом, який опинився в головному на хорватських землях, українська влада «має честь просити Високий Уряд Королівства... дати свою ласкаву згоду на утворення в м. Загребі» Українського Генерального Конзуляту з зазначенням кандидатури консула. Висловлюється сподівання, що все це допоможе обом сторонам у вирішенні нагальних проблем, «послужить міцним залогом братніх відносин між народами Сербським, Хорватським і Словінським і народом Українським».<sup>13</sup>

Ініціативи української влади щодо встановлення дипломатичних відносин з Белградом не дали успіху. Уряд тодішнього Королівства сербів, хорватів і словенців не виявляв розуміння щодо української незалежності, вважаючи її як антиросійське явище. Реагування на пропозиції УНР нерідко мали недружні прояви. Офіційний Белград відмовився прийняти Українську дипломатичну Місію, створював проблеми у проїздах українців через територію Королівства СХС, а українців, що в роки війни потрапили у полон у Болгарії і намагалися повернутися до України, сербські власті передавали денікінцям, що осіли в Сербії. Згідно спостережень української дипломатії, подібне ставлення до України виявляла лише сербська влада, тобто центральний уряд тодішньої Югославії. А «в Хорватії, - як свідчило МЗС УНР, - населення якої є найближчим до нас з усіх південних слов'ян по мові, вдачі і звичаям, і яка довго боролася за свою волю з турками, бореться і тепер з сербами, відношення до нас дуже прихильне. Тут нас розуміють. Словенці відносяться невиразно, але не вороже».<sup>14</sup> Подібне ставлення до українців не змінювалося і в наступні роки, тож МЗС УНР у серпні 1921 р. було примушене констатувати, що «положення українців у Сербії дуже тяжке; до них ставляться більш ніш з зневагою, і називатися українцями наші люди бояться».<sup>15</sup> Офіційний Белград не відгукується на ініціативу хорватських українців і звернення українського Уряду щодо відкриття у Загребі консульства для роботи з численними українськими біженцями. В той же час констатується, що у Хорватії ставлення до українців залишалось гарним.<sup>16</sup>

Судячи по прізвищах, ініціативну групу очолювали представники української еміграції, що опинилася в Хорватії незабаром після більшовицьких подій, і яка підтримувала українську незалежність. Отже, в середовищі еміграції відбувалася поляризація між білоемігрантами і українцями, що перебували в російському війську.

Вони могли мати підтримку збоку українців попередніх еміграцій, але виступали ініціаторами активізації української справи в Хорватії. Проте українське питання мало свого традиційного недруга, що впливав і на ставлення офіційного Белграда.

### *Білоемігранти*

Більшовицький переворот і російська громадянська війна, яка значною мірою відбувалася і на території України, поразка білих призвели до виникнення раніше невідомого на югослов'янських землях явища – російської еміграції. Попередньо в російському середовищі існували певні уявлення про сербів як русофілів, що, дійсно, мало своє місце, але найчастіше засновувалося на згадуваних міфологічних баченнях слов'янства, православ'я як різновид етноконфесіональних ілюзій<sup>17</sup>. Російська еміграція, що опинялася на Балканах, з часом намагалася покинути ті краї, оскільки балканська ментальність, але і ставлення до білоемігрантів з боку суспільства та владних структур виявлялося протилежним щодо міфів про симпатії.<sup>18</sup> Населення не розуміло білих, які намагалися очорнювати більшовиків, про яких уже поширювався міф як про захисників бідних верстав та інше<sup>19</sup>. Проте російська еміграція не звільнялася від традиційного антиукраїнізму, зневажливого ставлення до всього українського, особливо до української незалежності, що позначалося на ставленні до України збоку сербських властей до українських емігрантів. Останні прибували на югослов'янські землі і в лавах білої армії, але і як громадянство з України. Будучи значною мірою зрусифіковані, вони важко зустрічали розуміння збоку попередніх емігрантських хвиль – рурального населення русинів-українців. Проте патріотична, проукраїнська діяльність нової хвилі українських емігрантів не могла не викликати інтересу з боку тамтешньої української громадськості. Антиукраїнська діяльність білоемігрантів зустрічала опір серед югославських українців різних поколінь, які намагалися консолідуватися у протистоянні білим. У прагненні представити Україну відбувалася консолідація українського корпусу, в якому брали участь представники попередніх міграційних хвиль, отже українці-русини, а також українці, що опинилися тут після вторгнення більшовиків в Україну. Хоча співвідношення сил було нерівним, оскільки українська тема не викликала підтримку з боку офіційного Белграда, білоемігрантів було значно більше, українська громадськість спромоглася протиставлятися білоемігрантському тиску.<sup>20</sup> Останній тривав аж до кінця 1930-х років і значною мірою ускладнював діяльність української еміграції в тодішній Югославії. Проте вона мала певну



активність серед хорватського суспільства, де українська тема викликала інтерес серед інтелігенції. З вгасанням української державності в центральній Україні, посиленням там більшовизму помітно зменшується участь вихідців з відти української інтелігенції у представленні України серед хорватів. Водночас поступово зростає вплив західноукраїнських центрів, які мали традиційні контакти з хорватським простором ще за часи спільної належності до австро-угорського кола. Значну роль у цих комунікаціях відігравали засновані серед югослов'янських українців відгалуження львівського товариства *Просвіта*, яка активізується в наступне десятиріччя.

### *Тридцять роки*

Поняття «тридцять роки» має особливе значення в історичному процесі югославських народів і, зокрема, Хорватії. Відбувається загострення сербо-хорватських відносин, особливо після замаху у Марселі на короля Александра; посилюється ідейна конфронтація в суспільстві. Подальший розвиток подій позначено зростанням у Європі двох тоталітарних режимів, які використовували пропагандистський апарат у поширенні власних ідеологій. Радянська пропаганда застосовувала всі можливі засоби для збільшення впливу на Балканах. Створена віртуальна картина СРСР як пролетарської держави захоплювала західну лівицю, мала свою підтримку і в Югославії, включаючи Хорватію.<sup>21</sup> Проте відомості, що приходили з підрадянської України через західну Україну, повинні були руйнувати радянській міф. Українська спільнота в Хорватії серед перших почала говорити про організований комуністами голод в Україні.<sup>22</sup> Такі відомості не могли не позначатися на ставленні до радянського режиму, який виявив себе і після 1939 року. З західної України до Хорватії прибували нові емігранти, що приносили інформацію щодо антиукраїнських репресій з боку советів. Все це повинно поширювалося серед української діаспори та в хорватському суспільстві. У 30-х роках українська спільнота в Хорватії становила досить різноманітну структура. Це були русини, в головному селяни з Воєводини, а деякі прибули туди з Пряшіву у Словаччині; русини (українці) з Галичини, що поселялися на хорватських землях з кінця XIX ст. і до початку першої світової війни; українці-біженці зі східної України, які опинилися тут у складі білоемігрантської маси; певну групу становила українська студентська молодь, що прибувала до Загреба на навчання з західноукраїнських земель, які були під Польщею. В цілому український контингент не становив якусь велику щодо кількості масу.<sup>23</sup>

Суспільна, громадська, духовна діяльність в періоді між двома війнами виявлялася у трьох головних формах, які або взаємно дотикалися або ж мали суперечні погляди щодо включення українства у тодішню хорватську політику. Представники сільського середовища групувалися навколо греко-католицької церкви, що традиційно відігравала роль головного виразника національної ідентичності українських переселенців. Культурна громадськість у містах зосереджувалася навколо товариства *Просвіта*. Ще одну групу становили представники молоді, українського студентства, що навчалося в Хорватії. національно-патріотичне спрямуванням активності української громадськості неминуче поширювала відомості про Україну, політичне становище в ній, особливо з уведенням у Західній Україні радянського режиму. Реагування з боку офіційних югославських властей і надалі залишалося негативним, що, зокрема, позначалося на ставленні до мережі товариства *Просвіта*. Створюване в місцях компактного проживання українців, це товариство мало велике значення у зв'язках з історичною Батьківщиною. За своєю функцією *Просвіта*, також НТШ ім. Тараса Шевченка у Львові були близькі до значення такої установи як *Matica hrvatska* у Хорватії, які між собою співробітничали.

В період тридцятих років власті тодішньої Югославії збільшували тиск на всі структури українців – на церкву, просвітні, культурні установи. У Белграді проводилися пропагандистські заходи з метою дискредитування тамтешнього відгалуження *Просвіти*, проголошеною як осередок фінансований німецькими і більшовицькими грошами. Не меншим був тиск у місцях найбільшого зосередження українців у Боснії, де у 1937 р. було заборонено діяльність *Просвіти*. Наступного 1938 року голова белградської *Громади* як іменувалися українські об'єднання, був примушений констатувати: «З впевненістю можна сказати, що ніде, в жодній країні Європи українська організація не наражається на такі перепони, обмеження як у Югославії»<sup>24</sup>.

Інформація з України відігравала свою роль у процесі ідейного диференціювання в хорватському суспільстві. Пропаганда тоталітарних режимів осмислювалася в різних колах, які пов'язували національні ідеали з радянською або нацистською ідеологією. Під впливом першої зростав так званий соціальний струмінь у літературі, водночас поширювалася недовіра до радянської пропаганди. На різницю від прорадянські спрямованої інтелігенції, представники громадянських кіл сподівалися вирішити проблему хорватської незалежності не за радянським зразком. Останній сприймався негативно,

зокрема й пізнанням про стан в Україні. Діяльність *Просвіти* привертала увагу хорватської інтелігенції, яка виявляла все більший інтерес до України, її мови, літератури і особливо історії, що сприймалася як близька до хорватської. Все це створювало умови для розвитку хорватської україністики безпосередньо серед хорватської інтелігенції.

Саме у 1930-х роках, не без впливу українського фактору хорватська інтелігенція звертається до української проблематики, цікавиться історією, літературою, культурою України. Українській темі приділяють увагу культурно-просвітні установи як *Matica hrvatska*, різні хорватські товариства, журнали, альманахи присвячують Україні тематичні видання. Так, публікації про Україну з'являються в органі хорватського студентства *Hrvatska smotra*, упорядник якого Младен Бошняк з часом публікуватиме розвідки про українську культуру, зокрема про стародруки; тексти про Україну з'являються у часопису *Omladina*, який редагував Міле Старчевич, а видавала *Matica hrvatska*; матеріали на українську тему публікують відомі часописи *Hrvatska revija*, *Obzor* та інші. У пресі публікуються розвідки про українську культуру, літературу, про товариство *Просвіта*. Авторами виступають представники хорватської інтелігенції Іван Есих, Младен Бошняк, Оршанич, Станко Гашпарович. Все це дає відбивало поступовий процес становлення хорватської україністики, яка збільшує динаміку і з початку 1940-х років.

#### *Проблеми і протиріччя воєнного періоду*

Напередодні і в ході війни посилюється ідейно-політичне розшарування в югославському суспільстві - від прорадянських до про націоналістичних спрямувань як серед сербів, так і хорватів, словенців. Водночас виразно присутні позиції неприєднання до цих спрямувань, але з тенденцією до національно-патріотичних ідеалів. Українська спільнота Хорватії увійшла в період другої світової війни з переконаннями, відповідними до згаданих напрямів – від стриманості щодо будь-яких політичних орієнтацій, що, в головному, стосувалося сільської маси з орієнтацією на церкву, до політичного ангажування. Найбільше виявлялося неприйняття радянської системи як ворожої ідеям української незалежності. Подібні переконання мали свою підтримку, розуміння і в тих колах хорватського суспільства, де виступали за схожі ідеали створення незалежної держави. Проте ставлення до усташів було різним – від стриманості, споглядальної позиції до апології. Не менш вираженим був прокомуністичний напрям, що значною мірою базувався на уявленнях про російсько-радянську систему як соціально праведну.

Українська тема у такому оточенні знову постає проблематичною, отримує або різко негативне ставлення, заперечення або підтримку. Офіційний Белград, проводячи подвійну політику, не сприймав радянську владу, але побоюючись загрози з боку Німеччини та Італії, 24 червня 1941 р. установив дипломатичні відносини з СРСР. Радянська політика на Балканах була аналогічна нацистській в орієнтаціях на ствердження свого впливу в регіоні, де не виключалася й можливість співробітництва з профашистським блоком.<sup>25</sup> Політика Белграда була виразно просербською і розраховувала на підтримку Москви, де, зокрема ставили питання про діяльність на Балканах еміграції. В угоду Москві, з якою у квітні 1941 р. було підписано Договір про дружбу, югославська поліція посилила репресивні заходи проти націоналістично орієнтованих активістів. У своїх маневрах Белград показував готовність до співробітництва, де репресії проти еміграції, служили одним з підтверджень про співробітництва. Те ж саме стосувалося і подальших відносин з німецьким режимом.<sup>26</sup> Характерно, що ані радянська, ані фашистська ідеологія не бачили у своїх стратегіях існування української незалежної держави. Тому ставлення обох режимів щодо українців було однаково репресивним. Вже перед початком німецького нападу на Югославію було заарештовано українських активістів, зокрема, разом з студентами, арештовано й голову загребського товариства *Просвіта* В. Войтановського. Він був досить відомим діячем хорватських українців і належав до когорти діячів, прибулих з Галичани. Своєю діяльністю перед війною Войтановський викликав інтерес у хорватських колах, уключаючи й церкву, завдяки ініціативам яких заарештовані українці були звільнені з белградського ув'язнення і повернені до Загреба<sup>27</sup>.

За умов тривалого тиску з боку сербських властей, підтримки з боку хорватської громадськості, зв'язків з Західною Україною, звідки приходили вісті про формування збройних сил для визволення України від радянського режиму, українці Хорватії, особливо патріотично ангажовані, привітали розпад Югославії. В середовищі українців, які найбільше проживали у Боснії та Хорватії, зростали наміри брати участь у військових формаціях, що створювалися для визволення України від радянського режиму і розбудови незалежної української держави. Можливості такої діяльності виникала за умов проголошення незалежної Хорватії, де спочатку було сформовано Студентський збройний загін, а пізніше – Український Легіон, бажання прилучитися до якого виявило 505

добровольців, з них 450 – боснійських українців. Вони мали намір йти на східний фронт і «боротися проти більшовицьких окупантів України». Подібні наміри підтримувалися тими колами в Хорватії, які вбачали у незалежній Україні потенційного союзника у протистоянні силам, що орієнтувалися на радянський режим. Однак німецьке командування заборонило відбуття сформованого Українського Легіону на східний фронт і українські вояки повинні були приєднатися до хорватських *домобранів* для війни з партизанами на Балканах. Це викликало розчарування серед українських добровольців, деякі з них вийшли з легіону. Частина українців брала участь у збройних формуваннях, сподіваючись, що створення НДХ сприятиме розбудові незалежної української держави. Такі переконання підтримувала і пропаганда, тож Анте Павелич відзначив кількох українців нагородами.<sup>28</sup> Проте недовіра до німецько-усташеського поєднання зростала, зміцнювалося переконання щодо незацікавленості німецького командування в існуванні Української держави, що наштовхувало багатьох на небажання служити в згаданому легіоні, який так і не був задіяний в проукраїнських цілях.<sup>29</sup> Українці також перебували і у складі партизанських військ; більшість же українців займали вичікувальну, спостережну позицію, що в цілому було характерним і для хорватського суспільства. Поміркованість засвідчувало звернення створеного Українського комітету на Балканах, який закликав українську громадськість до невтручання, наказуючи, щоб українці «не сміли втручатися у справи тутешніх племен», і щоб «у час німецької окупації в Сербії, Хорватії, Боснії, Словенії, Сріємі і Македонії не брали участь ні в якому політичному напрямі – будь то на державній, чи на громадській службі». Комітет радив підтримувати добросусідські відносини з місцевим населенням, «незважаючи на його релігійні і політичні переконання»; звертав увагу на необхідність взаємодопомоги між українцями і з метою самозбереження застерігав від перебування на службі окупантів».<sup>30</sup>

Проте, незважаючи на різні переконання – від політично ангажованих до нейтральних, українська спільнота часів другої світової війни була об'єктом репресій різних сторін. За свідченням дослідників з кола боснійських українців, найбільше в роки війни українська громада потерпала від рук сербських четників, що вбачали в українських греко-католиках ворожий етнікум, щось подібне до хорватів.<sup>31</sup> В численних терористичних операціях українське населення переживало жорстокі репресії, спалення сіл, руйнування церков, вбивство людей – особливо по Боснії, але й в інших місцевостях, де проживали

українці<sup>32</sup>. За спостереженням Б. Ліського особливо жорстокими були розправи за «участь в Українському Легіоні, за контакти з властями Незалежної Держави Хорватії, сама ненависть до національних меншин була наслідком страшних злочинів над українським населенням з боку четників, а також і партизан».<sup>33</sup>

#### *Становище україністики*

У роки війни, попри досить драматичних умов, українська тема невпинно збільшується у хорватських виданнях. Друкуються книжки перекладів з української класики, українській темі присвячуються тематичні видання з відображенням окремих аспектів історії, культури, літератури України. Представники української інтелігенції, найчастіше з останньої еміграційної хвилі, своєю діяльністю зацікавлюють хорватську громадськість. Свою роль відігравали й діячі української діаспори попередніх поколінь. Так, у присвяченому Україні виданні загребського часопису «Obitelj», його редактор Йосип Андрич у вступній статті «З тихих симпатій до українців», пригадуючи молоді роки, говорить про вплив на хорватську молодь з боку українців-русинів у зацікавленні їхньою батьківщиною. Завдяки їм, визнає автор, «українці стали близькими, симпатичними й дорогими, а це відчуття щодо них зростало – чим більше я дізнавався про страждання й ідеали українського народу, що так подібне стражданням та ідеалам хорватського народу». Й. Андрич висвітлює і сам процес хорватсько-українського зближення: усвідомлення про спорідненість історичної долі, національних ідеалів двох народів і віра у можливість втілення цих ідеалів: «Сьогодні, коли українці з надією дивляться на своє майбутнє, наша любов знову з ними. Вільна Україна стане для нас дорогою, як дорога нам вільна Словаччина, вільна Ірландія і свобода кожного народу, якому колишні пригноблювачі не допускали вільний народний і державний розвій. У свободі тих колись пригноблених народів відчуваємо ми радість за нашу здобуту хорватську свободу».<sup>34</sup>

Представники хорватської та української інтелігенції співробітничали у відображенні української літератури, що створювало базу для подальшого розвитку україністики. Під впливом української діаспори поступово формуються безпосередньо хорватські дослідники, в чому показова постать молодого інтелектуала Станка Гашпаровича (1917-1989). Будучи родом з міста Вуковар, що у хорватському Подунав'ї, де здавна мешкали українці-русини, він за материнською лінією походив саме з цього

українського кореню. Як хорватській патріот, Гашпарович не міг залишитися байдужим до української проблематики, про яку дізнався від українців. Навчання на філософському факультеті у Загребі, де було чимало й української молоді, збагачувало знання української мови, актуалізувало питання про необхідність введення україністики на факультеті. Розпочинаючи діяльність як літературний критик, письменник, публікуючись у провідних тодішніх виданнях як *Omladina*, *Prosvjetni život*, *Hrvatska revija*, *Novo doba*, *Nova Hrvatska*, Станко Гашпарович звертається й до української літератури. В першу чергу його цікавить творчість Тараса Шевченка, якому він присвятив важливу студію, і яка за своїми спостереженнями, висновками становила нове слово в хорватській шевченкіані.<sup>35</sup> С. Гашпарович звернувся й до перекладацької діяльності, зокрема працював над перекладом з сучасної літератури і класики. Так, 1941 року у Загребі опубліковано переклад роману Уласа Самчука «За землю» зі вступом С. Гашпаровича. З огляду на труднощі перекладу мови з діалектизмами, переклад здійснювався за підтримки хорватських українців.<sup>36</sup> Незабаром С. Гашпарович публікує книгу перекладів новелістики Василя Стефаника з вступним словом про письменника.<sup>37</sup> Значною мірою завдяки зусиллям Станка Гашпаровича, який працював радником у тодішньому Міністерстві вищої освіти, а також за участю української інтелігенції з загребського товариства *Просвіта* було втілено задум започаткування викладу української мови на тодішньому філософському факультеті Загребського університету. «Українська мова як окремий предмет, епізодично, у вигляді факультативу, вперше почала викладатися наприкінці Другої світової війни (1944-1945 рр. – два семестри)». <sup>38</sup> Загребський університет був першим вищим учбовим закладом серед південних слов'ян, де викладалася українська мова, що становило новий крок до зміцнення хорватської україністики.

Треба наголосити, що в публікаціях на українську тему, авторами яких були представники інтелігенції, відсутня екстремістська, радикальна патетика, що засвідчує бібліографія хорватських авторів як Станко Гашпарович, Младен Бошняк, Іван Есих, українських – як Антін Івахнюк, Еуген Мацах, Михайло Вінтонів, Іван Ваньчик, Микола Хлюз та інші. Хорватська та української молодь того періоду, за умов досить агресивної ідеології двох тоталітарних режимів, сподівалися і намагалися втілити ідеали державної незалежності своїх народів, працювали над їх зближенням шляхом культурно-просвітньої діяльності. Надихаючись цими ідеями, вони у короткий і досить драматичний період війни

зробили чимало, перш за все в галузі україністики, яка збагачувалася перекладами, дослідженнями з класики та сучасної літератури.

Проте за умов панування режиму Павелича виникало питання ставлення до тієї ідеології. У різних політичних орієнтаціях серед українців діяли й представники Організації українських націоналістів, які вбачали в хорватських організаціях аналогічні переконанням що вело до різних форм співробітництва.<sup>39</sup> Одним з помітних діячів такого напрямку був згадуваний Василь Войтановський, засновник і голова загребської *Просвіти*, публіцист з темами про Україну, за що і був заарештований белградськими властями в 1940 р. Коли було проголошено хорватську незалежність, Войтановський першим привітав її від імені хорватських українців. У Загребі 1941 р. було створено Українське представництво з функцією посольства, яке очолив В. Войтановський, і яке мало підтримку з боку тодішніх політичних структур, які обіцяли захист прав української спільноти в Хорватії. До українців був схильний близький до політичної еліти Петар Кватерник, який знав про Україну ще з часів першої світової війни, коли чимало хорватів перебувало на східному фронті в Галичині.<sup>40</sup> Українська громадськість намагалася налагодити взаємини з хорватським властями, сподіваючись на захист своїх прав, що були ніякими при сербській владі колишньої Югославії.

Активізували свою діяльність і російські емігранти, що формували Російський Корпус, готовий приєднатися до генерала Б. Власова. У цьому контексті формування Українського Легіону, прагнення залучитися підтримкою А. Павелича було мотивоване і сподіваннями на захист від російського тиску в майбутньому. Проте всі ці заходи не могли захистити українців від репресій з боку протилежних представників двох тоталітарних режимів – від усташиського екстремізму та комуністичних партизан. Містечко Липовляни, що поблизу Загреба, відоме своїм багатоетнічним населенням з великою більшістю українців, зазнало репресій, в яких постраждало чимало українців як греко-католиків. Вони були об'єктом терору як з боку партизан, так і усташів. Партизани особливо переслідували представників церкви, розстрілювали священиків, грабували населення, усташі знущалися над українськими селянами. Серед в'язнів відомого концтабору Ясеновац перебували й українці, разом з хорватами, представниками інших національностей.<sup>41</sup>



Період Другої світової війни в Хорватії позначений досить драматичними подіями, зумовленими, зокрема, поляризацією в суспільстві на прорадянські, проушастеські а також нейтральні позиції. Українська громада була різною мірою представлена в зазначених сегментах суспільства. В ідейному плані була сильно вираженою віра в можливість реалізувати ідеал української державності, що зближувало українську і хорватську інтелігенцію і реалізувалося низкою виразних проявів розвитку україністики. Проте суспільно-політичний контекст, позначений протистоянням двох тоталітарних режимів, неминуче позначився на долі українських і хорватських діячів. Консолідуючись з одним із режимів, вони ставали залежними від його подальшої долі. Ті, що утримувалися від якихось політичних орієнтацій, з часом також відступили від української проблематики як небажаної в кожному з цих режимів, що підтвердив розвиток подій в наступному періоді.

#### *Українське питання в радянсько-югославській комуністичній доктрині*

Закінчення другої світової війни вело до поширення на югослов'янський простір російсько-радянської ідеології, отже і російської національної політики. Вона означала застосування російських методів щодо української національної ідеї. Російсько-радянська методологія впливала у перші повоєнні роки на національну політику югославського комуністичного режиму, зокрема, у ставленні до ідей національної незалежності інших народів. Так само, як російський більшовизм продовжував у національному питанні великодержавну ідеологію царизму, югославський комунізм не звільнявся від імпліцитної великодержавності. Підтвердженням виступає українське питання в обох середовищах. Ставлення до нього аналогічне наявністю репресивних заходів в перші роки ствердження режиму і використання українського питання як один з елементів у пропаганді так званого інтернаціоналізму. Каральні заходи проти українців у Хорватії, ліквідація певної частини активістів є реальним фактом, проте його висвітлення і далі потребує вивчення джерел, ще й досі недоступних. З ліквідацією українського інтелектуального, конфесійного прошарку, як і хорватського, пов'язаного з україністикою, ця проблема десятиріччями була оповита мовчанням. Режим страху, застереження від проблеми ліквідованих українців, коли, за визнанням сучасних свідків, «про це говорилося пошепки», пов'язування діяльності українських патріотів з хорватським націоналізмом, ототожнення з ушастами – ці та інші фактори надовго створили поняття табу навколо проблеми вивчення українського питання в югославській доктрині 1945-1950-х рр. Проте навіть і після югославсько-радянського

розриву українська проблематика і далі викликали недовір'я з боку комуністичних властей як імпліцитно подібна до проблеми хорватського націоналізму. Таким чином, підтверджується висновок щодо незмінності ставлення до української теми в комуністичній доктрині, як близької до російсько-радянської, тобто сербсько-югославської. Ця теза вимагає свого висвітлення, базованого на архівних матеріалах, які і надалі залишаються або невивченими або недоступними. Існуючі відомості дають можливість окреслити окремі тенденції в ставленні югославської комуністичної доктрини до українського питання.

Станом до 1945 року соціальна, культурна, політична картина українців-русинів Хорватії відзначалася поступовим ствердженням у плані власної афірмації, в чому особливу роль відігравали представники української еміграції різних хвиль, і які впливали на зацікавлення хорватською інтелігенцією українським питанням. Проте головну масу становило руральне населення з компактним проживанням перш за все у Славонії, містах Вуковар, Славонски Брод, Липовляни та інших селах. Значна кількість українського населення перебувала у Боснії. У воєнні та повоєнні роки боснійські українці намагалися переселитися до Хорватії, де відчували себе впевненіше через належність до церкви, яка перебувала у системі католицької церкви хорватів, що посилювало негативне ставлення з боку сербського контингенту. Воно підтвердилося в роки війни, коли українське населення потерпало і від четників, і партизан, але й від усташів. Українці перебували і в загонах югославських партизан.<sup>42</sup> Проте, в цілому, офіційне уявлення про український контингент і надалі пов'язувалося з хорватським націоналізмом, що позначалося на негативному ставленні до українців з боку югославських властей до комуністичного і комуністичного режиму. Радянсько-югославське співробітництво в передвоєнний період посилювало таке ставлення. Радянська служба уважно відслідковувала політичні напрями в Югославії, намагаючись посилити свою присутність на Балканах, що продовжувалося і в період війни та в перші повоєнні роки. Сталін визнавав югославським товаришам: «Ви боретесь за те ж, що і ми, і ми зобов'язані ділитися з вами усім, що в нас є».<sup>43</sup> У це входило і ставлення до української еміграції, про яку радянські служби мали достатнє уявлення вже до 1945 р. Особливо увага посилювалася і відкривалися інформативні можливості після 1939 р., коли радянські служби слідкували й за діяльністю греко-католицької церкви хорватських українців у зв'язках зі Львовом. Також відстежувалася діяльність української інтелігенції у

зв'язках між Загребом і Львовом. Досить показовим є приклад конфіскації у львівській друкарні рукопису перекладу роману хорватського письменника Міле Будака на українську зробленого одним з українських активістів у Загребі Антоном Івахнюком. І хорватський автор, і український перекладач вже числились як націоналісти, за співробітництвом яких слідувала радянська розвідка. За спогадами А. Івахнюка, коли його заарештували в 1945 р., його допитував Белграді полковник НКВД, який знав про хорватських українців більше, ніж він сам, що мешкав у Загребі вже чимало років, прибувши туди зі Львова.<sup>44</sup>

З перемогою режиму Тіто хорватські українці неминуче стали об'єктом уваги спецслужб, що становили тісне радянсько-югославське співробітництво. Його діяльність досить влучно визначила сучасний німецький історик Katrin Voeskih: «З кінця югославської *Народно-визвольної боротьби* Сталін у різні засоби підтримував тітовські власті: радянські «радники» - агрономи, юристи, агенти, військовослужбовці та інші фахівці – були направлені в країну, щоб за їх допомогою здійснити економічні, політичні і суспільні зміни і советизацію. Представники радянського Народного комиссариата внутренних дел (НКВД) підтримували розбудову таємної югославської служби OZNA (Відділ народного захисту, Управління державної безпеки). Сталін, за пропозицією радянського міністра внутрішніх справ Берії, відрядив до Тіто одного комісара НКВД і одного полковника з 30 співробітниками НКВД для його особистої охорони. Подальшу основу відносин з СРСР визначила дружня Угода про взаємну допомогу і співробітництво, підписана 11 квітня 1945 р. в Москві. Спільні економічні підприємства повинні були прив'язати Югославію, як і інші країни східної, центральної та південно-східної Європи, до Москви. Перекладання й публікації радянської літератури, співробітництво радянських і югославських інформативних агентств, як і запозичення радянських пропагандистських методів та заяв, також були спрямовані на поширення радянських ідей».<sup>45</sup> Каральні заходи було вжито проти всіх головних форм діяльності українців та їх представників – церкви, різних товариств, інтелігенції, громадян. У першу чергу почалася ліквідація усіх, хто підтримував контакти з НДХ, належав до Організації українських націоналістів, Українського представництва у Загребі. У тісному співробітництві радянських та югославських спецслужб, за радянськими методами, активісти заарештовувалися разом з сім'ями. За свідченням сучасників, існували

засекречені в'язниці НКВД, куди відвозилися заарештовані і після чого зникли без вісті. Проте існують окремі свідчення щодо окремих осіб, у першу чергу найбільш відомих. Василь Войтановський як засновник загребської *Просвіти*, інтелектуал, перекладач, дружній з хорватською інтелігенцією, знайомий з кардиналом Алойзіє Степинцем, також заарештованим, і раніше був відомий белградській поліції та заарештовуваний. У 1945 р. він приховувався певний час у семінарії загребської греко-католицької церкви Кирила і Мефодія, де був за доносом заарештований і ув'язнений разом з дружиною, хорваткою за походженням та сином. Подальші відомості про їхню долю – дата ліквідації, місце поховання відсутні. Інформації про інших заарештованих досить мізерні, оскільки, як зазначають сучасні дослідники, «загребська спецслужба *OZNA*, яка здійснювала езекуції за вказівками Кремля, ніколи не надала точні відомості.<sup>46</sup> Відомі лише імена деяких заарештованих і страчених українців, це – Василь Багрицький, Іван Яцусь, Гаврило Компанець, Ілько Масиник, Олександр Ратников, Михайло Стрілець, Михайло Степчишин, Володимир Скомороський, Роман Стадник, Іван Тимко, проте доля багатьох інших залишається невідомою».<sup>47</sup> Крім вироку розстрілом, багатьох було засуджено до тривалого ув'язнення. До таких належав згадуваний загребський активіст, заслужений у становленні хорватської україністики Антін Івахнюк, один з рідких, що залишився в живих. Його заарештувала югославська поліція, тримала в ув'язненні, а пізніше передала до секретної радянської в'язниці НКВД у Белграді. Проте він не був членом ОУН, хоча відзначався національним патріотизмом, очолював товариство *Пробоєм (Дніпро)*. Звільнений з ув'язнення втручанням одного югославського міністра з партизан, якого лікувала дружина А. Івахнюка, лікарка за фахом, завдяки чому вони були депортовані до Італії, а звідти емігрували в Канаду. Не всім вдалося врятуватися еміграцією на захід, оскільки були передані на схід до радянських концтаборів, як Микола Бучка, редактор часопису *Думка*. Перед закінченням війни він був заарештований партизанами, звинувачений в українському націоналізмі, переданий радянським каральним органам і перебував до 1955 р. у таборах ув'язнення.<sup>48</sup> Студенти, які навчалися в Хорватії, приїжджаючи туди з різних країв Західної України, через свою активність, особливо бажання вступити до Українського Легіону, неминуче перебували в центрі уваги спецорганів. За свідченням дослідників, «багато з них, після введення в Югославії

прорадянського режиму, загинули після війни через плекання національної ідеї, від руки слухняних учнів НКВД, чимало їх потрапило до радянських концтаборів».<sup>49</sup>

Об'єктом репресій була й церква, ставлення до якої в доктрині повоєнного югославського режиму було подібним до радянської ідеології. Церква розцінювалася як ідеологічний, класовий ворог, носій націоналізму, а у випадку Греко-Католицької церкви вона зазнавала ще й етнічного забарвлення як духовний центр українсько-русинської спільноти. Радянська служба, що вже мала досвід з попередньої практики після входу на західноукраїнські землі, вимагала щодо українських уніатів рішучих заходів, у чому мала повну згоду офіційного Белграда, де здавна таке ставлення було відоме. Оскільки й сама хорватська католицька церква на чолі з кардиналом А. Степінцом була в гоніннях, то за українських священиків не було кому заступитись. Відразу після входу партизанських військ у Загреб, у компанії ліквідації українських націоналістів священики були серед перших жертв. У м. Крижевац, головному осередку українських греко-католиків був заарештований біскуп Янко Ширак, який потім помер. У Загребі, серед інших, заарештований у приміщенні Греко-католицького семінарію ректор о. Інокентій Тимко, звинувачений за протоколом спецслужб від 4.05.1945 за приховування В. Войтановського<sup>50</sup>. Воєнна комендатура Загреба 29.06.1945 р. засудила його, разом з іншими громадянами, всього 58 прізвищ, за інкриміновану участь у трьох карних справах – «участь в організації т.зв. українського легіону, який вів боротьбу проти народно-визвольної армії у Боснії» і допомагав приховуватися Войтановському. Звинувачені засуджені до смертної покари через вішання, розстріл, примушені роботи. І. Тимка було розстріляно, як наводиться у вироку, за те, що, «керуючись директивами щодо антинародної діяльності, які упродовж останніх років отримував від керівника організації, до якої він належав, - греко-католицького біскупа Янка Шимрака, зловживав посадою жупника греко-католицької жупи Кирила і Мефодія в Загребі, приховуючи в семінарії тієї жупи голову терористичної організації т. зв. українців, злочинця Войтановського Василя (...). Це здійснював, знаючи, що Войтановського розшукують народні органи як військового злочинця».<sup>51</sup> Необхідно звернути увагу на вираз *так званих українців*, який означає невизнання українців як етносу, що підтверджує схожість ставлення комуністичного режиму в Югославії на подібні переконання в докомуністичній Югославії, де вживалися поняття російського царизму, з яким комуністичний режим не відрізнявся

багато у збереженні великодержавності. Українське священство переслідувалося в усіх осередках українсько—русинської спільноти по ФНРЮ, особливо в Боснії. Засланий до концтабору, помер там о. Ороз Микола – греко-католицький жупник з селища Канижа; були заарештовані й ув'язнені священники Левицький, Бабій; намагаючись вбити о. Камінецьког, вбили замість нього селянина Мусорку, який там опинився.<sup>52</sup>

Ці відомості своєю фрагментарністю засвідчують сліди терору і недостатньо досліджену проблематику, яка і досі оповита мовчанням, оскільки в перші роки ліквідації здійснювалися хаотично як загальна акція боротьба з ворогом.<sup>53</sup> В наступні роки така діяльність проводиться в інших формах, більш організовано, що вказує на можливу наявність документів. Як зазначає Katrin Voeskh, «Після місяців дикої чистки, зведення рахунків з військовим ворогом стало основою офіційних властей для переслідування більш організованого, легального. *Державний комітет по з'ясуванню злочинів окупантів та їхніх прибічників*, створений для викриття антикомуністичних елементів, діяв упродовж 1945 і 1946 років. В його діяльності кидалося в очі не тільки схожість у назві паралельної радянської установи, але й спільний зразок дій».<sup>54</sup> За спостереженням дослідниці, рік 1953 як рік смерті Сталіна, «означав цезуру в югославській релігійній політиці.... З середини п'ятдесятих років зменшилася кількість арештів і засуджень представників церкви. Але більш дієвими стали приховані механізми контролю як густа мережа інформантів і агентів служби безпеки, так і механізми підслуховування».<sup>55</sup>

#### *Місце українсько-русинської спільноти у соціалістичній Югославії.*

Хоча після 1948 р., відомого конфліктом Тіто-Сталін, і особливо після 1950 р., репресивні заходи як норма комуністичного режиму, зазнають зазначених трансформацій, українське питання в югославській політичній доктрині наступних десятиріч і надалі не втрачає сумнівів щодо ворожого фактору. Це стосувалося в першу чергу церкви, яка своїм католицизмом була близька до хорватської церкви і, крім образу ідеологічного, класового ворога, асоціювалася з хорватським націоналізмом. У 1957 р. започатковано судові процеси проти українських священників у Боснії, що мало характер політичних переслідувань. Священники греко-католицької церкви П. Шлапак, Ф. Біленький, Г. Біляк, М. Юриста були звинувачені у «проведенні ворожої діяльності проти соціалістичної Югославії» шляхом зв'язків з «емігрантськими Українськими організаціями» (в оригіналі помилково *Українськими* – Є. П.). Вони були винні в тому, що на сторінках української

емігрантської преси писали про важке становище своєї церкви, взагалі української громади, очевидно сподіваючись на фінансову допомогу. Розлогий текст звинувачення засвідчував уважне стеження за українською церквою, пов'язування її діяльності з історичним контекстом, особливо в довоєнні і воєнні роки.<sup>56</sup> Хоча, за спостереженням Katrin Voeskh, «югославська релігійна політика, в цілому, здавалася, незважаючи на свою суворість і бруталність, все ж таки менш агресивною, ніж радянська»,<sup>57</sup> ставлення до українських греко-католиків не мало підстав для лібералізму з боку югославських органів. Поняття української еміграції, підпорядкованість Ватикану асоціювалося в офіційному Белграді з хорватською еміграцією, викликаючи не менш ворожі ставлення, що підсилювалося аналогічними радянськими позиціями, схожими до югославської практики, попри розходжень в інших питаннях. Таким чином, українське питання і далі перебувало в тіні сумнівів через підозри у схожості з хорватським націоналізмом. За визнанням представників української спільноти, у соціалістичній Югославії, «ніхто так не цікавився українцями як таємна поліція. Вона найбільше здійснювала тиск на священників і культурних діячів. З духовних осіб у в'язницях відбували строки о. Григорій Біляк, о. Михайло Камінецький, о. Фелікс Біленький, о. Василь Стільчик. З верств громадян у в'язниці були, наприклад, Петро Шлапак, Микола Каган, Іван Святюк. Мали великі проблеми і на постійні інформативні співбесіди викликалися всі українські діячі, що вважалися як ті, що мають будь-яке значення в культурному житті українців Боснії».<sup>58</sup> Історія діяльності загребських українців довоєнного і воєнного періоду, особливо товариства *Просвіта*, довго була темою табу в колишній Югославії. За спостереженням дослідників, мало хто з представників колишньої інтелектуальної когорти залишався у Загребі: навіть якщо хтось і мав можливість емігрувати, їхні життя іноді обривалося у не роз'яснених обставинах. Такою була доля Михайла Вінтоніва, диригента хору товариства *Дніпро*, який емігрувавши до США, загинув у не роз'яснених обставинах. Невідомою залишається доля українських активістів з Боснії, як наприклад Миколи Кагана, після арешту якого зникла і залишається недоступною вся його документація.<sup>59</sup>

#### *Становище україністики*

Атмосфера підозри, звинувачень, створена югославським режимом щодо українського національного питання, негативно позначилася на подальшому розвитку україністики в країні. Це також відбилося на долі не лише українських, але й хорватських

інтелектуалів, які займалися українською темою в довоєнні і особливо у воєнні роки. Показовою є доля Станка Гашпаровича, якого було виключено з суспільного життя, і який більше ніколи не повертався до української проблематики. Його перекладацька і особливо дослідницька діяльність у галузі україністики десятиріччями замовчувалася, не потрапляла до бібліографій, залишалася невідомою, хоча становила значний крок у представленні української класики. Припинив цікавитися українською темою Іван Есих, який до комуністичного режиму дав низку значних публікацій на українську тему, позбавлених будь-якого співробітництва з режимами часу війни. Піддавався переслідуванням Младен Бошняк, бібліограф, що цікавився давніми українськими стародруками, і який пізніше встиг емігрувати до Німеччини, після чого був замовчуваний у вітчизняній історії філології.

У період радянської інформативно-пропагандної інтервенції на югославський простір, аж до кінця 40-х років, українській літературі відводилася роль другорядного стаиста в потоках соцреалістичної продукції. Українська література представлена кількома іменами перекладів з російської творами соціалістичного періоду або на тему війни. Оскільки викладання україністики було започатковано перед кінцем війни у Загребі ворожого табору, комуністичний режим не допускав ніякого продовження викладацького процесу. Домінуюче місце у славистиці мала русистика. Проте в хорватському середовищі і надалі зберігалися симпатії до України, усвідомлення її як подібної до Хорватії. Показово, що саме в середовищі хорватської русистики вчені не забували про українську тему, присвячували їй увагу, що поступово готувало базу і вело до відновлення хорватської україністики в майбутньому. З 1950 р. публікацією дослідження про творчість Тараса Шевченка, з пера тоді ще молодого славіста Александара Флакера розпочинався новий етап у хорватській україністиці. Хорватська інтелігенція, стверджуючи модерні принципи славистики, орієнтуючись на західні моделі, спромоглася створити модерну філологію, звільнену від радянських впливів, де своє місце посідала й українська тема, яка поступово стверджувалася з 1960-х як відгук на появу шістдесятників.

#### *Українсько-русинська меншина в югославській ідеології*

Попри декларування югославською політичною доктриною розбіжностей з радянською, в низці питань спостерігалися подібності, в першу чергу щодо співвідношення націй. У національній ідеології югославська практика була значною



мірою близька до радянської, зокрема, заявами про інтернаціоналізм народів країни (*bratstvo i jedinstvo* як ідеологема) з домінацією титульного народу. Зберігалася атмосфера недовіри щодо потенційних націоналізмів з відповідною політикою переслідування лідерів, стеження за еміграцією, підозри до церкви, інтерпретації історичних явищ з метою дискредитації національних ідеалів тощо. У зазначеному контексті питання української культури було неминуче позначене негативними асоціюваннями і зберігало репутацію схожу до хорватського націоналізму. Політичні конфронтації офіційного Белграда з радянською системою не давали можливості розвитку контактів українців-русинів СФРЮ з історичною Батьківщиною, а зв'язки з еміграцією, яка, до речі, співробітничала саме в усвідомленні українсько—хорватської спорідненості, були небезпечними. З огляду на положення України в радянській системі, включення її культури в соцреалістичні догми, ця культура не відповідала югославським запитам, орієнтованим на західні моделі і не цікавила славістику.

В зазначеному контексті українсько—русинська спільнота СФРЮ могла виступати одним з акторів пропагандних заходів братерства і єдності югославських народів, що було провідною формою діяльності організацій, об'єднаних у Союзі русинів-українців Югославії. Одним із завдань союзу було ствердження єдності українсько—русинської спільноти. Проте, за спостереженням представників українського крила, русинська частина використовувалася офіційними органами для ослаблення такої спільноти, що виявлялося у більшій підтримці (зокрема, фінансовій) русинів. Не входячи у тему політичного русинства, відзначимо, що воно мало тенденцію до поступового зростання, хоча й не меншим було прагнення зберегти єдність.<sup>60</sup> На різницю від поняття русинів, назва українців у плані національних ідеалів асоціювалася з хорватським усташизмом, що час від часу з'являлося в югославській пресі. Так, на початку 1970-х рр. в Хорватії розпочався політичний рух з прагненнями відстояти права Хорватії в комуністичному режимі. Відомий як Хорватська весна (*Hrvatsko proljeće*) цей рух, що охопив широкі верстви від інтелігенції, студентства до робітників, був подібним політичним рухам у країнах комуністичного режиму і зазнав репресій з боку тих режимів. У подальших розправах над «хорватським націоналізмом» не обійшлося й без неминучих спогадів про усташів та «співробітництва» з українськими націоналістами. Показовою була серія публікацій у белградській газеті *Politika Ekspres* під назвою «Таємна зброя Гестапо.

(Українські націоналісти на службі чужинців)». Змістом, тенденцією автори, очевидно виконуючи політичне замовлення партійних органів, не без використання радянських стереотипів щодо українських націоналістів і югославських – про хорватських націоналістів, вкотре нагадували українській спільноті про їхню репутацію. Водночас українська тема використовувалася як лекція репресованим представникам *Хорватської весни*.<sup>61</sup> В зазначених умовах і надалі залишалося невивченим питання мотивації дій українських і хорватських інтелектуалів за часи другої світової війни, не показано долю знищеної інтелігенції, а українська тема і далі зберігала ореол націоналістичної. Показово, що такі тенденції знову підтвердилися після розпаду СФРЮ у ставленні до проголошення Україною незалежності. Публікації в сербській пресі про Україну з початку 1990-х років і надалі очікують свого аналізу, який би підтвердив поновлення закономірностей, які спостерігалися упродовж цілого ХХ століття. Це, в першу чергу, усвідомлення власного статусу на Балканах як своєрідного аналогу Росії, міфологізація останньої як слов'янського і православного «рятівника», недовір'я до українських переселенців з кінця ХІХ - поч. ХХ ст., в першу чергу через їхню конфесійну відмінність і особливо – сприйняття українських політичних ідеалів як ворожих сербським і близьких до хорватським. Автори подібних переконань не усвідомлюють, що український народ, так само як і хорватський, прагнучи до ідеалів національної незалежності, відстоював належне кожному народові, включаючи і сербському. Історично, типологічно українська культура в її різних аспектах була однаковою мірою близька до культури і сербської, і хорватської.<sup>62</sup> Показати і довести таке положення повинна україністика – хорватська як і сербська, зокрема і з метою дезавування хибних уявлень про Україну.

Україністика в Хорватії розвивалася у складинах, часто далеких від нормально наукових, обставинах. Політичний фактор безперервно супроводжував і ускладнював цей розвиток. Проте, незважаючи на реальні труднощі, в окремих періодах драматичні, а іноді репресивні умови, поступово стверджувалася україністика як наука, що з другої половини ХХ ст. зазнавала динаміку, перетворення на факультатив, а потім – студіювання і Кафедру української мови і літератури Філософського факультету Загребського університету, яка є провідним осередком хорватської україністики.

Окреслений історичний контекст вимагає подальшої розробки, висвітлення донині не вивчених архівних матеріалів, особливо в період 1940-1950- х рр., що є одним з відображень історії зарубіжної україністики.

---

<sup>1</sup> Дмитро Чижевський. *Порівняльна історія слов'янських літератур*. Київ: Видавничий центр «Академія», 2005, 287 с.

<sup>2</sup> Про це: Jevgenij Paščenko. «Stvaralaštvo Jurja Križanića u Ukrajini 1659». *Riječ*, 2006, s. 40-53; його ж: «До порівняльного вивчення граматик Юрія Крижанича та Мелетія Смотрицького». *Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології. Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. Збірник наукових праць*. Випуск 6. Київ, 2006, с.118-127; Його ж: «У витоків хорватської україністики: Юрай Крижанич». *Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології. Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. Збірник наукових праць*. Випуск 11. Київ, 2010, с. 386-392.

<sup>3</sup> Про це: Jevgenij Paščenko. *Ukrajinsko-hrvatske književne poredbе*. Split: Književni krug, 2010, 283 s.

<sup>4</sup> Хоча ці міграції відбувалися під давнім традиційним ім'ям населення Західної України як русини, вживаємо назву відповідно до відомого визначення Михайла Грушевського: Україна-Русь.

<sup>5</sup> З останніх праць доцільно згадати: Олег Румянцев. *Галичина – Боснія – Воєводина. Українські переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890 – 1990 роках*. Київ, 2008, 255 с. Його ж: *Питання національної ідентичності русинів і українців Югославії (1918-1991)*. Verlag Otto Sagner, Munchen – Berlin, 2010, 523 s.

<sup>5</sup> Михайло Марунчак. *Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії*. Вінніпег: Загальна бібліотека, 1969, с. 43.

<sup>7</sup> О. Мирко Боїч. «З минулого між українцями в Боснії». Календар (Дервента), 1940, с. 55.

---

<sup>8</sup> Про це: Євген Пащенко. «Післяслово. Українці Боснії. Хроніка століть». В кн.: о Іван Баршевський. *о. Михайло Юриста в моїх споминах. Його життя, праця і доба (1897-1982)*. Славонський Брод, 2007, с. 193-201.

<sup>9</sup> Євген Пащенко. *Сто років у Подунав'ї. Українсько-сербські зв'язки доби бароко. XVII-XVIII ст.* Київ: Центр «Українське бароко», 1996. Електронна версія: <http://www.rastko.rs/rastko-ukr/au/epascenko-100.html>.

<sup>10</sup> Сергей Романенко. *Югославия, Россия и «славянская идея». Вторая половина XIX - начало XX века.* Москва, 2007, с. 98.

<sup>11</sup> Володимир Сергійчук. *Неусвідомлення України. Ставлення до української державності: погляд у 1917 – 1921 роки з аналізом сьогодення.* Львів: «Свічадо» 2002, с. 664 -670.

<sup>12</sup> Там же, с. 665-667.

<sup>13</sup> Там же, с. 668-670.

<sup>14</sup> ЦДАВОВУ: Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 404. – Арк.. 182 – 183; Володимир Сергійчук, цит. пр., с. 654.

<sup>15</sup> Там же, Спр. 73. – Арк.. 54; Володимир Сергійчук, цит. пр., с. 654

<sup>16</sup> Там же. – арк.. 54; Володимир Сергійчук, цит. пр., с. 664.

<sup>17</sup> Сергей Романенко. *Югославия, Россия и «славянская идея». Вторая половина XIX - начало XX века,* с. 93.

<sup>18</sup> Сергей Романенко, там же, с. 176-177.

<sup>20</sup> *Velikome Slavenu. Spomen knjiga prigodom 60-ljetnice smrti Tarasa Ševčenka.* Zagreb, 1922.

<sup>21</sup> Jevgenij Paščenko. «Virtualnost i realnost «tridesetih godina», u ukrajinskom kontekstu». *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova VII. (Hrvatska književnost tridesetih godina dvadesetog stoljeća) sa znanstvenog skupa održanog od 30. rujna do 1. listopada 2004. godine u Splitu.* Split: Književni krug, 2005, с. 62 - 86.

<sup>22</sup> *Genocidni zločin totalitarnog režima u Ukrajini 1932-1933. Gladomor.* Zagreb, 2008.

<sup>23</sup> Богдан Ліський. «З діяльності українських студентів у Хорватії (1920-1945).» *Ukrajinci Hrvatske. Materijali i dokumenti. Knjiga prva.* Zagreb, 2002, с. 38-50.

<sup>24</sup> Богдан Ліський, цит. пр., с. 50.

<sup>25</sup> Сергей Романенко, цит. пр., с. 189-190.

<sup>26</sup> Антін Івахнюк. «Хорвати й українці. (До українсько-хорватських взаємин)». *Наша мета* (Торонто), грудень-січень, 1951-1952.

- 
- <sup>27</sup> Там же, розділ V.
- <sup>28</sup> Богдан Ліський. «Українці у Боснії і Герцеговині». *Almanac of „Homin Ukrainy.“ Ukrainian echo*. Toronto, 1998, 81, с. 164-165.
- <sup>29</sup> Петар Бобрек. *Ми і наш Великий брат*. Knoxville Tennessee, 2003.
- <sup>30</sup> Михайло Марунчак, цит. пр., с. 49.
- <sup>31</sup> Там же, с. 50.
- <sup>32</sup> Богдан Ліський, Українці у Боснії..., с. 166.
- <sup>33</sup> Там же, с. 166.
- <sup>34</sup> Josip Andrić. «Iz tihih simpatija prema Ukrajincima». *Obitelj*, br. 31-34. Zagreb, 15. rujna 1941., s. 275-276.
- <sup>35</sup> Stanko GAŠPAROVIĆ. *Taras Ševčenko (1814-1861), najveći pjesnik i prorok Ukrajine*. Zagreb: Izdanje Ukrajinskog predstavništva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1942, 24 s.
- <sup>36</sup> Ulas Samčuk. *Za zemlju. Roman-kronika iz ukrajinskog seljačkog života*. Preveli Ivan Vanjčik i Stanko Gašparović. Zagreb, 1941, 283 s.
- <sup>37</sup> Vasilj tefanyk.. *Sinovi. Novele*. Zagreb: Suvremena biblioteka, 1943.
- <sup>38</sup> Milenko Popović. «Historijat i stanje ukrajinistike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu». *Deset godina studija ukrajinistike na Filozofskome fakultetu u Zagrebu*. Zagreb: FF-press, 2007, с. 4.
- <sup>39</sup> Jacek Wilymowski, Krzysztof Szczepanik, «Ustasze i separatyzm chrowacki», *Przegląd historyczny*, tom LXXIV, Zeszyt 1, Warszawa, 1983, с. 79.
- <sup>40</sup> З письмового повідомлення Богдана Ліського.
- <sup>41</sup> Boris Graljuk. *100 godina ukrajinske grkokatoličke župe Ljipovljani. 1909. – 2009*. Zagreb – Lipovljani, 2010, s. 99-107.
- <sup>42</sup> Богдан Ліський. «Українці в партизанських майстернях у Прняворі (1943-1945)». *Nova dumka*, 1990, 81, с. 15-16.
- <sup>43</sup> Сергей Романенко, цит. пр., с. 221.
- <sup>44</sup> Богдан Ліський. «Антін Іванюк – великий українсько-хорватський патріот». *Ukrajinci Hrvatske*, с. 62-73.
- <sup>45</sup> Katrin BOECKH «Religious persecution in Yugoslavia, 1944-1953: Stalinist ideas under Tito». Хорватський текст: «Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944. – 1953», «Staljinizam u titoizmu». *Journal of Contemporary History (Časopis za suvremenu povijest)*, issue: 2 /2006, 403-431, ([www.ceeol.com](http://www.ceeol.com)).
- <sup>46</sup> Eugen Macah. «Ukrajinci u Hrvatskoj»./*Думки з Дунаю. Misli s Dunava*. 6. Vukovar, 2003/2006, с. 56.
- <sup>47</sup> Богдан Ліський. «З діяльності українських студентів у Хорватії (1920-1945)». *Альманах Українського Народного Союзу*. Джерзі сіті- Нью Йорк, 1996, с. 106.
- <sup>48</sup> Богдан Ліський, цит. пр., с. 106; о. Роман Мизь. Священики осечкого вікаріату. Нови Сад, 1993, I, с. 85.
- <sup>49</sup> Богдан Ліський. «З діяльності українських студентів у Хорватії (1920-1945).» *Ukrajinci Hrvatske. Materijali i dokumenti. Knjiga prva*. С. 38-50.

---

<sup>50</sup> *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog djela katoličkog klera*. Zagreb, 1946, s. 32

<sup>51</sup> «Vojni sud Komande grada Zagreba. Sud. Broj: 290/45.» Arhiv Hrvatske. Zagreb.

<sup>52</sup> З письмового повідомлення Богдана Ліського.

<sup>53</sup> *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Treće izdanje*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Slavonski Brod. 2009.

<sup>54</sup> Katrin Boeckh, «Vjerski progoni u Jugoslaviji...», 404. isto,

<sup>55</sup> Katrin Boeckh, там же, с. 413.

<sup>56</sup> Роман Мизь. Судові процеси священикам 1957 року. Документи до історії українців у Боснії. Том II. Зібрав і зредагував о. Роман Мизь. Новий Сад: Руске слово, 2006, с. 201-218.

<sup>57</sup> Katrin Boeckh, цит. праця, с. 406.

<sup>58</sup> Богдан Ліський. «Українці у Боснії і Герцеговині». *Almanac of «Homin of Ukrainy»*, с.166.

<sup>59</sup> Богдан Ліський., там само, с. 166.

<sup>60</sup> Див. посилання 5.

<sup>61</sup> «Тajно оруђе Gestарoa. (Ukrajinski nacionalisti u službi tuđina)». Pišu Milenko Doder i Svetozar Lozo. *Politika EKSPRES*. U nastavcima: 6-21 septembar, 1976.

<sup>62</sup> Див.: Євген Пащенко. Сто років у Подунав'ї. Українсько—сербські зв'язки доби бароко, Evgen Paščenko. *Etnogeneza i mitologija Hrvata u kontekstu Ukrajine*. Zagreb: Meditor, 1999; Його ж: *Ukrajinsko-hrvatske književne poredbe*. Split: Književni krug, 2010.